

1918թ. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԻ ՀԻՄՆԱԽԵԳԻՐԸ
ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հայ ժողովրդի մղած ազգային-ազատագրական պայքարը միշտ էլ գտնվել է հայ պատմագիտության ուշադրության կենտրոնում: Այս պարագան հատկապես վերաբերում է 19-րդ դարի վերջին քառորդի և 20-րդ դարի սկզբի ճակատագրական նշանակություն ունեցող իրադարձություններին: Դա անվերապահորեն վերաբերում է նաև 1918թ. մայիսյան հերոսամարտերի ուսումնասիրմանը:

Մինչ հայ պատմագիտության տեսակետների վերլուծումը անդրադառնանք հարցի ընդհանուր պատմագիտական վիճակին: Սարդարապատի հերոսամարտի մասնակից ժ.Կայալովի աշխատությունը գրվել է մարտերի մասնակիցների հուշերի հիման վրա և ներկայացնում է կարևոր փաստաթղթերի ժողովածու: Հեղինակի նպատակն է նպաստել Սարդարապատի ճակատամարտի ավելի խորը ուսումնասիրմանը: Ալլենի և Մուրատովի հիմնարար աշխատանքը հատկապես կարևորվում է մարտական գործողությունների ճշգրիտ շարադրման տեսանկյունից: Մ.Ա.Ֆանասյանի աշխատությունը գրված է մի քանի լեզուներով՝ հրատարակված փաստաթղթերի և ուսումնասիրությունների բազմակողմանի համալիր հետազոտմամբ: Հիշատակության արժանի են Սարդարապատի ճակատամարտի ակտիվ մասնակից Ալ.Շենեուրի հուշերը և Ա.Այվազյանի ուսումնասիրությունը:¹

Սարդարապատի ճակատամարտին նախորդած ռազմական գործողությունների ուսումնասիրման տեսանկյունից շատ կարևոր աղբյուր է Թ.Նազարբեկյանի հուշերը:²

Խորհրդահայ պատմագիտության մեջ արդեն 1960-ական թվականներից սկսվեց հիմնախնդրի ուսումնասիրությունը: Խ.Բադալյանի գրքում միայն Սարդարապատի և Դարաքիլիսայի ճակատամարտերի մասին բռնցիկ և մակերեսային ձևով գրված է ընդամենը երկու էջ:³

¹ Kayaloff Jacques, *The Battle of Sardarabad, La Haye-Paris, 1973.*

² Allen W.E.D. and Paul Mouratoff, *Caucasian Battlefields (1828-1921), Cambridge, 1953, pp. 457-495.*

³ Asenasyan Serge, *La victoire de Sardarabad (Arménie, mai 1918), Paris, 1985.*, Աֆանասյան Սերժ. Սարդարապատի հաղթանակը (Հայաստան, մայիս 1918), Ե., 1991:

⁴ Շենուր Ալեքսանդր, Սարդարապատի հերոսամարտը, Ֆրեզնո, 1967: *Ayvażian Artbur, Armenian victories at Khznavous and Sardarabad on May 23, 1918, New York, 1985.*

⁵ Հայկական կորպուսն ընդդեմ թուրքական զորքերի. Գեներալ Թ.Նազարբեկյանի հուշերը, Ե., 1994:

⁶ Բադալյան Խ., Գերմանա-թուրքական օկուպանտները Հայաստանում 1918 թվականին, Ե., 1962:

Ե.Սարգսյանն իր հիմնարար աշխատությունում հարցը քննարկում է «Անդրկովկասի ժողովուրդների պայքարը երիտթուրքական զավթիչների դեմ» գլխում:¹

Նախ մշենք, որ հեղինակի մշած «դաշնակցական զորքերը» պարզապես չկային, քանզի կռվողների գերակշիռ մասը կանոնավոր բանակի զորքեր էին: Մյուս կողմից, ամենևին ընդունելի չէ պայքարի սկսման տարերային տեսակետը: Նա ճակատամարտերի ընթացքը ներկայացնում է փոխկապվածությունից դուրս: Եուրջ երկու էջերում մշելով Բաշ Ապարանի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերի մասին՝ նա չի հիշում ոչ մի հրամանատարի անուն, հիմնականում քննելով միայն Ղարաքիլիսայում հայկական և թուրքական զինուժերի քանական տվյալները և վերջիններիս կատարած վայրագությունները: Այսուհանդերձ, Ե.Սարգսյանը շեշտում է, որ թուրք զավթիչների դեմ մղված պայքարում «առաջին դիրքերում» էին գտնվում հայ կոմունիստները և սպարտակյանները: Ավելին, մայիսյան հերոսամարտերն իրավացիորեն համարելով հայ ժողովրդական զանգվածների «համառ կամքի և հաղթելու կարողության փայլուն դրսևորում», անմիջապես հավելում է, որ նման արդյունքի «բոլորովին չէին սպասում ոչ դաշնակցական պարտիայի պարագլուխները, ոչ Ազգային խորհուրդը և ոչ էլ բանակի գլխավոր հրամանատարությունը»:² Մինչդեռ, անկասկած է, որ վերջինի պարագայում նման մեղադրանքը միանգամայն հիմնազուրկ է: Նա ավելի հանգամանալից խոսում է թուրք ինտերվենտների դեմ Ադրբեջանի և Վրաստանի աշխատավորների մղած «համառ պայքարի մասին»:³

Հայ ժողովրդի պատմության ակադեմիական հրատարակությունում Հ.Էլչիբեկյանը մայիսյան հերոսամարտերին անդրադարձել է «Գերմանա-թուրքական ինտերվենցիան» ենթագլխում՝ որպես հիմք ընդունելով իր մինչ այդ հրապարակած հոդվածը և Հ.Թուրշյանի գիրքը: Երկու էջում շատ հպանցիկ ներկայացնելով մարտերի ընթացքը՝ նա ավելի շատ մշում է Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի մասին: Հեղինակի համոզմամբ՝ «հայ ժողովրդի այդ հերոսական գոյամարտերն օբյեկտիվորեն նպաստեցին Բաքվի կոմունային՝ ինտերվենտների դեմ մղվող պայքարում»:⁴ Նա չի մշում մայիսյան հերոսամարտերին մասնակցած ոչ մի ազգային գործչի կամ գորահրամանատարի անուն:

Ջ.Կիրակոսյանի հոդվածում ուշագրավն այն է, որ հերոսամարտերը դիտարկվում են հայ ժողովրդի հանդեպ պանթուրքական նկրտումների համապատկերում:⁵ Հայկական հարցի և Մեծ Եղեռնի հայտնի պատմաբանը Սարդարապատի հերոսամարտը ներկայացնում է հենց այդ տեսանկյունից: Նա հիրավի բարձր է գնահատում ազատագրական պայքարի դուրս եկած հայերին. «Հայ ժողովրդի քաջարի զավակները՝ շարքերը խտացրած, ցասման ու արժանապատվության բռնկման դարձած՝ Երևանի մատույցներում մահու և կենաց կռիվ էին տալիս թուրքական արյունարբու հրոսակներին՝ հանուն կյանքի, հանուն փրկության ու գոյատևման: 1915 թվականի ապրիլի ազգային՝ ողբերգությունը

¹Սարգսյան Ե., Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, Ե., 1964:

²Նույն տեղում, էջ 451:

³Նույն տեղում, էջ 461-474:

⁴Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 7, ԳԱ հրատ., Ե., 1967, էջ 44:

⁵Կիրակոսյան Ջ., Հիսուն տարի առաջ (Սարդարապատի հերոսամարտի առիթով), ԲեՀ, 1968, № 2, էջ 36-52:

մտել էր իր նոր փուլի մեջ: 1918թ. զարմանն արևմտահայության ճակատագիրը չոքել էր արևելահայության դռանը: Թուրք պետականությունը նորից ցույց տվեց իր մահաբեր ժանիքները»:

Ջ.Կիրակոսյանը ճիշտ է գնահատում 1918թ. մայիսյան ճակատամարտերի դերը. «Ղարաքիլիսայի, Սարդարապատի և Բաշ Ապարանի հերոսամարտերը փրկեցին հայոց երկիրը վերջնական գրավումից և ժողովրդին՝ վերջնական բնաջնջումից: Սարդարապատի ճակատամարտը համաժողովրդական մի կռիվ էր հանուն պատվի, ապրելու և գոյատևելու»: Գերագանցապետ արխիվային փաստաթղթերի հիման վրա գրված Ջ.Կիրակոսյանի հոդվածը մեծ մասամբ ժամանակաշրջանի դիվանագիտական պատմությանն է վերաբերվում: Հեղինակն այդ իսկ պատճառով գրեթե չի անդրադարձել Սարդարապատի կռիվներին:

Հայ պատմագիտության մեջ 1918թ. մայիսյան հերոսամարտերի և հատկապես Սարդարապատի ճակատամարտի պատմության վերաբերյալ առաջին համապարփակ և հատուկ ուսումնասիրությունը պատկանում է Հ.Թուրշյանի գրչին: Նրա աշխատությունն ունեցել է երկու հրատարակություն:¹ Երկրորդը հրատարակվել է որոշ լրացումներով և փոփոխություններով: Անհրաժեշտ է նշել, որ այն խորհրդահայ պատմագիտական ուսումնասիրությունների մեջ ամենաաշխույժ քննարկման արժանացածներից է:²

Հ.Թուրշյանի գրքի հատկապես ռազմական գործողությունների շարադրման քննադատության առումով ուշագրավ է 5-րդ Մահապարտների զնդի 3-րդ զումարտակի 10-րդ վաշտի դասակի հրամանատար Մ.Մարտիրոսյանի հուշ-հոդվածը:³ Նրա հուշերն ընդհանուր առմամբ հավատ են ընծայում: Նրա համոզմամբ Հ.Թուրշյանը սխալ է ներկայացնում կռիվների վայրերը և դրանց ժամանակը, հատկապես՝ մարտավարական տեսանկյունից: Այս առումով, նա մանրամասն վերլուծում է 1918թ. մայիսի 21-ից սկսած տեղի ունեցած մարտերը և նշում, որ Հ.Թուրշյանն անում է այնպիսի «արտառոց» եզրակացություններ, որ «զարմանքից ուսերդ ես թոթվում»: Այս պարագան վերաբերում է հատկապես Մ. Սիլիկյանին տրված զնախատականին: Մ.Մարտիրոսյանը նշում է, որ Սարդարապատի հերոսը եղել է հայ ժողովուրդը, նրա զինուժը, բայց դա ամենեկին չի նշանակում, թե պետք է նսեմացնել Սիլիկյանի, Արամ Մանուկյանի և շատ ուրիշների պատմական դերը հաղթանակի ապահովման գործում: Նա միանգամայն սխալ է համարում Հ. Թուրշյանի այն վարկածը, որ իբր հայ զինվորները մասսայաբար լքել էին ռազմաճակատն ու վերադարձել տուն, որ եթե այդ բոլորը «զրպարտություն չէ հայ զինվորին վարկաբեկելու համար, ապա հնարված մաքուր հեքիաթ է»: Ախալ են նաև այն վարկածները, թե Սարդարապատի ճակատամարտը «տարերայնորեն է սկսվել», որ հայ զորքը սկզբում «ստրկական երկյուղով» է բռնվել:

¹ Թուրշյան Հ., Սարդարապատի հերոսամարտը, Ե., 1965 և 1969:

² Գրախոսություններից մասնավորապես նշենք՝ հետևյալները՝ Իկիլիկյան Հ., Երկրորդ Ավարայրը, «Բանվոր», Լենինական, 1965, 29 հոկտ., Աստուածատրեան Ս., Սարդարապատի պատմաշինությունը, Պէյրուս, 1966, Մարտիրոսյան Մ., Սարդարապատի ճակատամարտը, ԲՀԱ, 1969, ք. 1, էջ 151-166, Խուրշուդյան Լ., Սարդարապատի հերոսամարտը, «Գրական թերթ», 1970, 25 դեկտ., Թերլեմեզեան Տ., Սարդարապատի հերոսամարտը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1973, 16, 17 յունուար:

³ Մարտիրոսյան Մ., Սարդարապատի ճակատամարտը, ԲՀԱ, 1969, ք. 1, էջ 151-166:

Հ.Թուրքյանը բացասական վերաբերմունք ունի նաև հոգևոր և ազգային գործիչների հանդեպ: Օրինակ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի մասին գրում է, որ նա մինչև Սարդարապատը «ոչ մի բանով առաձնապես աչքի չէր ընկել և չէր կարողացել նվաճել Ժողովրդի համակրանքը: Իբրև ռեակցիոն եկեղեցական նա սիրված չէր անգամ իր միաբանության քիչ թե շատ առաջադեմ մարդկանց կողմից»:¹ Այնուհանդերձ, հեղինակը հաջորդ էջում ձգտում է հնարավորինս լույս ներկայացնել կաթողիկոսի դերը Սարդարապատի հերոսամարտի կազմակերպման գործում:

Նման դիրքորոշում առկա է նաև Արամ Մանուկյանի հանդեպ: Հեղինակի վերջնական համոզմամբ նա «իհարկե դիկտատոր լինելու շնորհիվ օժտված չէր, սակայն դաշնակցական մյուս շեֆերի՝ համեմատությամբ օժտված էր քաղաքական հեռատեսությամբ և պետականորեն մտածելու որոշակի կարողությամբ»: Մեկ այլ տեղ նա գրում է. «Արամ Մանուկյանը դժբախտաբար օժտված չէր վճռակամությամբ, միայն կարողանում էր տարերայնորեն սկսած ցանկալի հոսանքով անկեղծորեն խանդավառվել ու հմտորեն ղեկավարել այն»: Բազմիցս նման անհիմն մեղադրանքներ ներկայացնելով Հ.Թուրքյանն ամփոփում է. «Արամ Մանուկյանն իր շրջապատի մյուս դաշնակցականներից անտարակույս մի գլխով բարձր էր, սա էլ սոսկ այն պատճառով, որ մյուս դաշնակցականները գլուխ բոլորովին չուներին և չգիտեին թե ինչ են անում, իսկ նա գիտեր, թե ինչ էր արվում: Սարդարապատի կրիտիկական օրերին Արամ Մանուկյանը, անտարակույս, շոշափելի ծառայություններ է մատուցել հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործին: Բայց և այնպես դիկտատոր և ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպիչ չի եղել»:²

Հ.Թուրքյանի գրքի խմբագիր ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանն առաջաբանում միանշանակ ընդունում է գրքում առաջ քաշված այն «հիմնավորված գլխավոր դրույթը», որ Սարդարապատի ճակատամարտն օբյեկտիվորեն թուրք ինտերվենտների դեմ 1918թ. Բաքվի կոմունայի ցույց տված դիմադրության մեջ հայերի մասնակցության նախընթացն էր:

Մ.Արզումանյանն իր աշխատության «Սուլթանական Թուրքիայի արշավանքը Անդրկովկասի վրա և Սարդարապատի ճակատամարտը» գլխի 130 էջերից քննվող հարցին անդրադարձել է «Սարդարապատի հերոսամարտը և նրա աղերսը Բաքվի կոմունայի հետ» ենթակետի ընդամենը հինգ էջերում:³

Հետևելով հարցի մեկնաբանման դասակարգային մոտեցմանը նա շեշտում է, որ «աշխարհագրորայինների ջոկատների հիմնական մասսան կազմված էր դեմոկրատական խավերից, շարքերում էին կոմունիստները և սպարտակյանները»: Նա հայկական ուժերի «փաստացի հրամանատար» է համարում «ազգագիտակ ու քաջակորով» Դ.Փիլոմյանին, որը ցուցաբերում էր «բացառիկ եռանդ ու հնարամտություն», մինչդեռ Մ.Սիլիկովը ցուցաբերում էր «պասսիվություն և զբաղված էր հիմնականում գործի էվակուացիայով»:⁴

Հեղինակը Բաշ Ապարանի մարտերի վերաբերյալ անհրաժեշտ է գտնում շեշտել, որ տեղի բնակչությունը կոմունիստների նախաձեռնությամբ կազմակերպում է դիմադրություն, և հայերը կարող էին թշնամուն հետապնդել, եթե

¹ Նույն տեղում, էջ 140:

² Նույն տեղում, էջեր 148, 157, 251:Ա. Մանուկյանի ծախն տես: Արամը, Ե., 1991, էջ 508-522:

³ Արզումանյան Մ., Արիավիրքից վերածնունդ, Ե., 1973:

⁴ Նույն տեղում, էջ 144:

դաշնակցական Դրոն «չխաբվեր ու չտարվեր թուրքերի խոսքերով՝ զինադադարի մասին»։ Շատ համառոտ անդրադառնալով Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին՝ անհիմն և անտեղի քննադատում է Թ.Նազարբեկյանին։ Սարդարապատի հերոսամարտը համարելով «իսկական էպոպեա, մի մոր ու հաղթական Ավարայր» անմիջապես հավելում է, որ մրա «հաղթական պսակը պատկանում է հայ ժողովրդին»։ Սարդարապատի ճակատամարտը դիտարկելով երկրամասի նշանակության տեսանկյունից նա գտնում է, որ. «Սարդարապատի ժողովրդական դյուցազնամարտը միաժամանակ հանդիսանում է Անդրկովկասի ազատագրական պայքարի կարևոր իրադարձություններից մեկը, որի բարերար արդյունքները հանգուցավորվում էին համառուսաստանյան հեղափոխական շարժման հետ»։¹

1918թ. մայիսյան հերոսամարտերին մանրամասն անդրադարձել է նաև մարշալ Դովհաննես Բաղրամյանը։² Թեպետ մրա գրածն ընդհանուր առմամբ ունի հուշագրության բնույթ, սակայն այն արժեքավոր է հետևյալ առանձնահատկություններով։ Դ.Բաղրամյանը ճակատամարտի ակտիվ մասնակիցներից է և դեպքերի մրա ներկայացումը կարևոր է հատկապես ռազմագիտական վերլուծման տեսանկյունից։ Տալով մինչև Սարդարապատը եղած մարտական գործողությունների ռազմագիտական վերլուծությունը Դ. Բաղրամյանն իրավացիորեն շեշտում է, որ թուրքերի պլանը Զայաստանը և Վրաստանը գրավելուց բացի նպատակադրված էր Բաքվի նավթաբեր շրջանի գրավմանը։ Ռազմագիտական առումով հատկանշական է թուրքական բանակի և հատկապես հայկական զինուժի կառուցվածքների, ինչպես նաև՝ ճակատի դասավորության վերլուծությունը՝ ըստ առանձին զնդերի և ջոկատների, դրանց հրամանատարներով, առանց որևէ բացառության։ Այդ առումով կարևոր է երևանյան խմբի հրամանատար զենքերալ Մ.Սիլիկյանի ռազմավարական տաղանդի շեշտումը՝ հատկապես Սարդարապատի ջոկատի վերակազմավորման, ինչպես նաև Բաշ-Ապարանի հատվածի ուժեղացման տեսանկյունից։

Սարդարապատի հերոսներից Դ.Բաղրամյանն իրավացիորեն առանձնացնում է և շատ բարձր գնահատում Մ.Սիլիկյանի գործունեությունը։ Գրքում ամբողջովին մեջբերված է «թուրք նվաճողների դեմ ամենաակտիվ պայքարի» ուղղված մրա կոչը, որի արդյունքում «անհապաղ և շատ համերաշխ» Արարատյան դաշտի բոլոր գյուղերից հավաքվեցին ժողովրդական աշխարհազորի ջոկատները, ինչը «ցնցեց զինվորական զանգվածներին, բարձրացրեց մրանց ոգին, ամրացրեց հավատը սեփական ուժերի հանդեպ»։³ Բարձր գնահատելով Մ. Սիլիկյանի անձնական հատկանիշները նա շեշտում է վերջինիս «հրաշալի ռազմապետ» լինելը և «մեծ մարտական վաստակը Զայռենիքի հանդեպ»։ Դ. Բաղրամյանի խոստովանությամբ «դժվար և հակասական իրավիճակում» է գործել Սիլիկովը, քանզի քաղաքական և ռազմական տեսանկյուններից դժվարին պայմաններում ընդունել է «միակ ճիշտ, բազմակողմանի մտածված, առանց չափազանցության, տաղանդավոր որոշում»՝ գործին և զենքի ընդունակ բոլորին պայքարի հանելով բարբարոս թուրքերի դեմ»։ Ավելին, որպես փորձառու զինվորական նա շեշտում է, որ Սիլիկովը Սարդարապատի ճակատամարտի հիմքում դրեց ոչ թե «պասսիվ պաշտպանության, այլ վճռական հանդիպական հարձակման» մարտավարու-

¹ Նույն տեղում, էջ 151:

² Баграмян И.Х., Моя воспоминания, Ер., 1979, сс. 72-107.

³ Баграмян И.Х., там же, сс. 82-83, 90-92.

յուն՝ գերազանցող թուրքական զորքերի դեմ, և հենց նման «ակտիվությունն ու վճռականությունն» էլ հայկական բանակին «պատմական հաղթանակի» հասցրեց: 3. Բաղրամյանի խորին համոզմամբ ժամանակի բոլոր հայ զենե-րալներից «ամենից շնորհալի» ռազմապետը Սիլիկովն էր: Վերջինս թեև մյուս բարձրաստիճան սպաների նման մայրենի լեզվին չէր տիրապետում և բավարար հստակ պատկերացում չուներ իր ժողովրդի, նրա ռազմական ավանդույթների մասին, սակայն համեմատաբար կարճ ժամկետում, առաջին իսկ մարտերի ըն-թացքում կարողացավ իր «գիտակից և դրությամբ համապատասխանող որո-շումներով և մարտական գործողությունների օպերատիվ ղեկավարմամբ» մեծ հեղինակություն ձեռք բերել ենթակա սպաների և զինվորների հիմնական զանգ-վածի մոտ:

Ժամանակի մյուս ռազմական գործիչներից 3.Բաղրամյանը բարձր է գնահատել նաև 5-րդ Հայկական զնդի հրամանատար գնդապետ Պողոս Բեկ Փի-րումյանի և խզնաուզի ջոկատի հրամանատար փոխգնդապետ Հասանփաշայանի գործունեությունը: Մյուս կողմից, զրքում նա հանգամանալից ներկայացրել և վերլուծել է Թ.Նազարբեկյանի շտաբի ճակատների օպերատիվ իրավիճակին վե-րաբերող տվյալները:

3.Բաղրամյանն անհրաժեշտ չափով անդրադարձել է նաև Բաշ-Ապարա-նի և հատկապես Ղարաքիլիսայի մարտերին: Նրա կարծիքով միայն առաջապահ զորքի և աշխարհագրի շնորհիվ հնարավոր եղավ պահել Ղարաքիլիսան: Այդտեղի «խկապես համառ» ճակատամարտից հետո թեպետ հայերը նահան-ջեցին, սակայն այն իր նշանակությունը չկորցրեց պայքարի վերջնական արդ-յունքի համար:² Նա ցավալիորեն նշում է, որ պատմությունն այդ ճակատամարտի մասին «մանրամասն տվյալներ» չի պահպանել: Կարևորելով Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի նշանակությունը նա տեղին մեջբերում է Կովկասյան ճակատում թուրքական զորքի գլխավոր հրամանատար Սահմեդ Վեհիբ փաշայի ստիպողա-կան գնահատականը. «Դա պատերազմների պատմության մեջ եզակի ճակա-տամարտ էր: Ղարաքիլիսայի տակ հայերն ապացուցեցին, որ նրանք կարող են լինել աշխարհի լավագույն զինվորները»:³

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի հերոսներից նա բարձր է գնահատում հրետանային մարտկոցի հրամանատար կապիտան Գուրգեն Մովսիսյանին, որին անձամբ ճանաչել է: Շատ համառոտ անդրադառնալով Բաշ Ապարանի մարտե-րին նա հիշատակում է, որ տեղի ջոկատի հրամանատար էր դարձել Դրաս-տամատ Կանայանը (Դրոն)՝ «դաշնակցության լիդերներից մեկը»: Հիշյալ երկու վայրերի մարտերի նշանակությունը նա կարևորում է հատկապես Սարդարապա-տի ճակատի թիկունքային ապահովման առումով:

Ըստ արժանվույն գնահատելով Սարդարապատի ճակատամարտի նշանակությունը 3.Բաղրամյանը շեշտում է, որ այն «հիրավի էպիկական հնչե-ղություն» ունեցավ և անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծեց «հայկական պետակա-նության վերաստեղծման, հին ժողովրդի ազգային վերածննդի համար»: Ինչ խոսք, փորձառու ռազմապետ լինելով հանդերձ 3. Բաղրամյանը շատ հարցերի ավելի ամփոփ և խոր վերլուծություն է տալիս, քան ժամանակի որոշ պա-տմաբաններ:

¹ Там же, сс. 90-91.

² Там же, сс. 87-88.

³ Лудшвейт Е.Ф., Турция в годы первой мировой войны, М., 1966, с. 166.

1918թ. մայիսյան հերոսամարտերի պատմության հանգամանալից և բարձրարժեք ներկայացումն ու վերլուծումը կատարել է խորհրդահայ լավագույն ռազմական պատմաբան Աշոտ Դարությունյանը:¹

Այս աշխատանքի առանձնահատկությունն այն է, որ հեղինակը իրադարձությունները և զործող անձինք դիտարկում է զերազանցապես ռազմագիտական տեսանկյունից, ինչը զրեթե բացակայել է հայ պատմագիտության մեջ: Իսկ նման աշխատանքը հեղինակը հաջողությամբ է կատարել լինելով նաև կադրային զինվորական: Մինչ այդ նա իր հողվածում ճակատամարտերը ներկայացնում էր նորոպի և հիմնավորված փաստարկներով, միաժամանակ հանգամանալից քննադատելով Դ.Թուրշանի գիրքը:²

Նա երկու առանձին մասերով անդրադառնում է Սարդարապատի և Ղարաբաղիսայի ճակատամարտերին: Թեպետ Բաշ Ապարանի ճակատամարտը նրա կողմից հատուկ ուսումնասիրության չի ենթարկվել, սակայն նա տարբեր տեղերում անդրադարձել է դրան: Այս հանգամանքը պետք է բացատրել այն զործողով, որ որպես ռազմագետ-պատմաբան նա իրավացիորեն առանձնացրել է միայն հիշյալ երկու ճակատամարտերը: Մյուսի ունենալով դրանց ռազմավարական և աշխարհաքաղաքական կարևորագույն նշանակությունը: Նա մանրամասն ներկայացնում է Հայաստան արշավող թուրքական «Կարս» խմբավորման կառուցվածքը և մարտական զործողությունների ուղղությունները, մեկնաբանում ծրագրերը և շեշտում, որ հիմնական նպատակը Բաքվի գրավումն էր:

Հայկական կանոնավոր զորամասերի և ժողովրդի միջև չեղած ներհակությունների արհեստական շեշտադրումը և նրանց հակադրության մեջ ներկայացումը Դ.Թուրշանի ուսումնասիրության գլխավոր և էական թերություններից է: Նա իր գրքի բազմաթիվ էջերում հակասում է իրեն, որովհետև ամենուր ստիպված է թվարկելու հայկական այն զորամասերի և նրանց կադրային հրամանատարների անունները, որոնք իսկապես մասնակցել են Սարդարապատի ճակատամարտին և վճռորոշ դեր ունեցել: Այսինքն, Աշ. Դարությունյանի դիպուկ գնահատմամբ. «Բայց ոչ անգրագետ գյուղացիները, ոչ էլ վարդապետները չէին կարող հրետանային կրակ վարել: Ուրեմն կռիվը իսկական կռիվ էր, կռիվ երկու հայկական և թուրքական բանակների միջև»:³

Հարկ է փաստել, որ Սարդարապատի ճակատում թուրք կանոնավոր զորքերի դեմ առաջին հերթին կռվում էին հայկական բանակային կորպուսի կանոնավոր զորքերը, որոնց գլխավորում էին կորպուսի հրամանատար զեներալ Թ.Նազարբեկյանը և դիվիզիայի հրամանատար զեներալ Մ.Ալիկյանը: Ավելին, Աշ.Դարությունյանը միանշանակ շեշտում է. «Հայկական զորքերը չէին ենթարկվում դաշնակցական կուսակցությանը, Նազարբեկովը և Սիլիկովը դաշնակցականներ չեն եղել, նրանց ղեկավարած զորքերը պաշտոնապես մտնում էին Կովկասյան ռազմաճակատի մեջ և ենթարկվում Թիֆլիսի շտաբին: Սա հարցի երկրորդական կողմը չէ, այլ կարևոր, նույնիսկ շատ կարևոր հանգամանք»:⁴

¹ Դարությունյան Ա., Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները, Ե., 1984:

² Դարությունյան Ա., Պատմական ճշմարտությունը Սարդարապատի ճակատամարտի մասին, ԲՀԱ, 1978, ք. 3, էջ 96-119:

³ Դարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 180-181:

⁴ Նույն տեղում, էջ 181:

Սարգսյանի ճակատամարտի գնահատման հարցում Աշ. Գալստյանը ամենագլխավոր պարագան համարում է այն, որ մարտերը չպետք է դիտարկել որպես մեկուսացված երևույթ: Այսինքն, այն հարկ է դիտել որպես 1918-1920թթ. Անդրկովկասում զարգացող ռազմա-քաղաքական իրադարձություններից, դրվագներից մեկը, որին վիճակված էր դրական դեր կատարելու հայ ժողովրդի ազգային պայքարում՝ գոյատևման համար նրա մղած անհավասար մարտերում:¹

Ամփոփելով, Աշ. Գալստյանը նշում է մեկ «շատ կարևոր հանգամանք»: 1918թ. մայիսին Անդրկովկասում թուրքերը ճակատամարտում էին միայն Դայաստանում և հայկական զորքերը տվյալ կոնկրետ պահին թուրքերի դեմ կռվում էին մեծ-մեծակ: Ավելին, նա «շատ ցավալի» է համարում այն փաստը, որ «Արարատյան դաշտում և Լոռվա ձորերում մահու և կենաց պայքար մղող հայ ժողովուրդը այդ ժամը օրերին մեկուսացված էր ոչ միայն մեծ տերություններից, այլև իր դարավոր հարևաններից՝ Անդրկովկասի ժողովուրդներից»:²

Հարկ է անդրադառնալ հայ պատմագիտության մեջ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի, մասին առկա կարծիքներին: Այդ ժամանակ Ղարաքիլիսայի ճակատում սկզբնական շրջանում տիրում էր համատարած խուճապ, կատարյալ բարոյալքում: Գրեթե ոչ ոք չէր ուզում կռվել: Իսկ մինչ այդ թուրքական բանակը բաժանվել էր չորս մասերի, որոնցից երկուրորդը պետք է արշավեր դեպի Ղարաքիլիսա՝ հետագայում Թիֆլիս և Բաքու շարժվելու նպատակով: Հենց այս առումով այդ ուղղությունը գլխավորն էր:³

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին հանգամանակից անդրադարձել է ակադեմիկոս Դրամոտ Ավետիսյանը:⁴ Նրա աշխատության մեջ առանձին գլուխ է նվիրված 1918թ. մայիսյան հերոսամարտերին: Նա մանրամասն ներկայացնելով թուրքական ծավալապաշտական ծրագրերը՝ տալիս է Դայաստան ներխուժման նրանց ուղիները, իրավացիորեն նշելով, որ Ղարաքիլիսա գնացող 2-րդ ուղղության նպատակը Բաքու հասնելն էր: Կարևոր են այս ուղղությամբ դիմակայելուն միտված գեներալ Թ. Նազարբեկյանի ձեռնարկած քայլերի, հայկական զորամասերի կառուցվածքի և դասավորության ներկայացումը:

Հարցի ընդհանուր պատկերացման տեսանկյունից շատ հետաքրքիր են Ղարաքիլիսայի ուղղությամբ հայկական 1-ին կորպուսի մայիսի 16-21-ի համառոտ գրառումների ներկայացումը և վերլուծումը: Հանգամանակից ներկայացված է Բեյ-Մամիկոնյանի գլխավորած Ղարաքիլիսայի խմբավորման կառուցվածքը, հատկապես շեշտվում է կապիտան Տեր-Մովսեսյանի հերոսագործությունը: Կարևոր պատմագիտական նշանակություն ունեն աշխատության հավելվածում մի շարք արժեքավոր փաստաթղթերի հրապարակումը, որոնք լրացուցիչ լույս են սփռում հերոսամարտի ընթացքի և հետագայում թուրքական զորքերի վայրագությունների պարզաբանման ուղղությամբ:⁵

Ափյուռքահայ պատմա-հուշագրական գրականությունից առանձնակի պետք է հիշատակել Ավոյի հրատարակած ժողովածուն:⁶

¹ Նույն տեղում, էջ 187:

² Նույն տեղում, էջեր 192, 198:

³ Գալստյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 174-175:

⁴ Ավետիսյան Դ., Դայոց ազգային միասնության հարթակը, Ե., 1998, էջ 107-116:

⁵ Ավետիսյան Դ., նշվ. աշխ., էջեր 201-217, 221-226, 255-262:

⁶ Ա. օ. Նժդեհ, Պեյրուք, 1968, էջ 67-72:

Միանշանակորեն Ղարաքիլիսայի հերոսամարտն ունեցավ առանցքային նշանակություն: Մյուս կողմից, նրա դերն ու նշանակությունը հայ պատմագիտության մեջ դեռևս լիովին չի պարզաբանվել և գնահատվել:¹

Ամփոփելով, շեշտենք թեմայի վերաբերյալ ամենակարևոր աշխատանքները: Դ. Թուրշյանի գիրքը գրված է ժամանակի ռազմա-քաղաքական դեկավարությանը վարկաբեկելու դիրքերից, նսեմացվում է այնպիսի գործիչների դերակատարությունը, ինչպիսիք էին Արամ Մանուկյանը, զեներալներ Թ. Նազարբեկյանը և Մ. Սիլիկյանը: Այսուհանդերձ, այն հայ պատմագիտության առաջին աշխատանքն էր և շատ հարցերի լուսաբանման ուղղությամբ ուղենիշ հանդիսացավ:

Հատկապես պետք է քարծր գնահատել մարշալ Դ. Բաղդամյանի գիրքը, ուր հայրենասիրական դիրքերից՝ հենվելով հիշողությունների և աղբյուրների փաստերի հիման վրա, ներկայացրել է Սարդարապատի հերոսամարտի հավաքական պատկերը:

Աշ. Հարությունյանի ուսումնասիրությունը հարցերի ներկայացման և վերլուծման տեսանկյունից խորհրդահայ պատմագիտության արժեքավոր աշխատություններից է:

Հետխորհրդային տարիների հեղինակներից պետք է շեշտել Դ. Ավետիսյանի աշխատությունները, որտեղ հանգամանալից ներկայացվում է 1917-1918թթ. շրջանի ռազմա-քաղաքական և դիվանագիտական պատմության խնդիրների համապատկերը:²

Անշուշտ, մայիսյան հաղթական հերոսամարտերը ունեցան ճակատագրական նշանակություն: Ապահովվեց արևելահայության ֆիզիկական գոյությունը և միանգամայն իրական հիմքեր ստեղծվեցին հայկական պետականության ստեղծման համար: Չնայած աշխատությունների և հոդվածների մեծաքանակ առկայությանը, այնուամենայնիվ, հերոսամարտերի շատ դրվագներ և ռազմաքաղաքական հերոսներն ու գործիչները վերագնահատման և ուսումնասիրության կարիք ունեն:

Հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի պատմագիտական ուսումնասիրությունը, թուրք զավթիչների դեմ տարած հաղթանակների նշանակության վերհանումը գիտականից զատ ունի նաև արդիական նշանակություն՝ սերունդների հայրենասիրական դաստիարակության և պատմության թուրքական կեղծարարների մերկացման ուղղությամբ:

ԳՈՒՐԳԵՆ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՂԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Նորաստեղծ հանրապետությունը չունեի անհրաժեշտ կադրեր ազգային պետական շինարարության իրականացման համար: Հայ մտավորականության զգալի մասը կազմում էր մանկավարժությունը, որի մի մասը աշխատանքի անցավ

¹ Տես՝ Զառյան Ս., Գ. Նժդեհը և Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի գնահատումը հայ պատմագրության մեջ, - Գարեգին Նժդեհի, Գիտաժողովների նյութեր, Ե., 2001, էջ 14-17:

² Ավետիսյան Դ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Ե., 1997, Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը, 1918 թվականի մայիս, Ե., 1998: